

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ
ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ Ք.Ա. 190-Ք.Ե. 428 ԹԹ.
(ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐ ՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ)**

ՅԱԿՈԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Մեծ Հայքի պետականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան խնդրում առանձնապէս կարեւոր նշանակութիւն ունի սահմանային խնդիրների վերլուծութիւնը։ Սահմանն հանդիսանում է այն կարեւոր չափորոշիչներից մէկը, որի ներսում ձեւաւորւում եւ իր կենսակերպն ու պատմութիւնն, իսկ ապագայում նաեւ պետականութիւնն է կերտում ժողովուրդներից իւրաքանչիւրը։ Այս տեսանկիւնից խիստ կարեւոր է պարզաբանել եւ ցոյց տալ, թէ ինչպիսի՞ պետական սահմանների առկայութեան պայմաններում է իր գոյութիւնն ու կենսակերպն ապահովել հայ ժողովուրդն իր պատմութեան երկարատեւ դարերի ընթացքում։

Քանի որ խօսքը վերաբերում է Մեծ Հայքի թագաւորութեանը, ապա այն անմիջականօրէն առնչւում է Արտաշէս Ա-ի անուան եւ գործունէութեան հետ, քանզի հայ բազմաթիւ արքաներից նա առաջինն էր, որ կարողացաւ մէկ պետականութեան սահմաններում վերամիաւորել հին Հայկական 15 նահանգներից՝ 14ը, Մոփքից բացի, որն ընդգրկուեց այդ պետականութեան տարածքների մէջ մի փոքր ակելի ուշ Բ.ա. 94ին, Տիգրան Բ. Մեծի կողմից։ Մերօրեայ անկախ պետականութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան համար առանձնապէս կարեւոր եւ աջմէական է ոչ միայն սահմանային տարակարծութիւնների խնդրի կարգաւորումը արեւելեան եւ արեւմտեան հարեւանների՝ Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի հանրապետութիւնների, այլեւ հիւսիսում գտնուող Վրաստանի Հանրապետութեան հետ։ Այսպիսի բովանդակութեան յօդուածի շարադրումն ունի իր որոշակի շարժառիթներն, քանի որ ներկայիս (չնայած այդպէս էր նաեւ նախկինում) խորհրդային իշխանութեան տարիներին) վրացական պատմագիտութիւնն համարեաւ առանց բացառութեան ունի սուր հակահայկական ուղղուածութիւն։ Նրանց կողմից անհիմն տարածքային յաւակնութիւններ են ներկայացւում հայերին, որն ի վերջոյ կանխարգելման եւ հակառակն տպացուցելու կարիք է զգում։

Մեծ Հայքի թագաւորութեան հիւսիսային, իսկ մասնաւորաբար հայ-վրացական սահմանային հարցերին անդրադարձել են Հայնրիխ Հիւբշմանը, Եոզէֆ Մարկուարտը, Հայր Ղուկաս Ինճիճեանը, Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը, Նիկողայոս Ադոնցը, Յակոբ Մանանդեանը, Սուրէն Տ. Երեմեանը, Թադէոս Յակոբեանը, Ռոպրթ Հ. Հիւսնը եւ այլք¹։ Այսպիսի մեծանուն ուսումնասիրողների անունների թուարկումն ունի մէկ հիմնական նպատակ,

որպէսզի ցոյց տրուի, որ Հարցի ուսումնասիրութիւնը չի գտնուում մեռեալ կէտի վրայ, այլ արդէն կատարուել է բաւականին կարեւոր եւ հիմնարար աշխատանք վրայ պատճառաբանների հակադիրտական եւ ենթակայական վարկածները ժխտելու համար: Հարցի մերն այն է, որ ոչ միայն Հայ, այլեւ օտարալեզու, այդ թւում եւ վրաց մատենագիրներն բաւականին առարկայական եւ անաչառ վկայութիւններ են հաղորդում Հայ-վրացական սահմանի վերաբերեալ, որոնք օգտագործելուց յետոյ նոյն այդ վրացի ուսումնասիրողներն մոռանալով իրենց նախկին կարծիքը՝ խօսում են սահմանների վերաձեւման ու տարածքային պահանջների մասին: Ուստի յօդուածում առաւել նպատակաւարմար ենք գտնում անդրադառնալ ոչ միայն որոշակի Հայ-վրացական, այլեւ Մեծ Հայքի Թագաւորութեան ողջ հիւսիսային սահմաններին, սկսած հիւսիս-արեւելքից մինչեւ հիւսիս-արեւմուտք:

Բ. դարի սկզբներին (Արտաշէս Ա-ի օրօք՝ Ք.ա. 189-160) տեղի ունեցած Հայ-վրացական պատերազմի աւարտից յետոյ, որի մասին վկայում են մատենագիրները², այլեւ սահմանային արմատական փոփոխութիւններ Մեծ Հայքի հիւսիսում՝ Հայաստանի եւ հարեւան Վիրքի եւ Աղուանքի միջեւ համարեա տեղի չունեցան: Ելնելով այս հանգամանքից համառօտակի կանգ առնենք այն հարցին, թէ ինչպիսի տեսք ունէր այդ սահմանագիծը: Մեծ Հայքի ծայր արեւելքում Փայտակարան նահանգն էր, որը գտնուում էր արեւելեան լայնութեան 38-40°-ի միջեւ ընկած տարածքում եւ յարում էր Կասպից Սոփի արեւմտեան ափերին: Եթէ աւելի որոշակիացնենք այս տեղագրութիւնը, ապա այդ նահանգը ձգւում էր Կուրի գետաբերանից՝ Հրաքոտ-Պերոժ գաւառից մինչեւ Որմիզդ-Պերոժ, որոնց միջեւ տեղակայուած էին հիւսիսից-հարաւ՝ Ռոտ-ի-Բաղա, Հանի եւ Աթշի Բագաւան գաւառները: Այստեղ վիճելի է միայն Հանի գաւառի խնդիրը, որի եղելութիւնն ընդունում է Երեմեանը, բայց լիովին բացառում է Յակոբեանը: Ինչ վերաբերում է Բարկէն Յ. Յարութիւնեանին, ապա վերջինս հարցականի տակ է դնում նրա լինելիութիւնը³: Այս տեղանունան մասին երկիցս յիշատակում է Մովսէս Քորենացին, որոնցից առաջինում նա նշում է, որ այստեղից էր ծննդով Հայ պատմութեան նշանաւոր երեւելիներից մէկը՝ Ողիւմպ քուրմը, որը գրել է *Մեհենական Պատմութիւն* աշխատութիւնը⁴: Առաւել կասկածելի է երկրորդ վկայութիւնը: Նա նշում է, որ Հայ երեք նախարարներ՝ Սուրէն Քոռնուտին, Վահան Առաւելեանը եւ Աշխադար Դիմաքսեանը, ցանկացել են խլել Արշակ Գ. արքայից՝ Դարանաղեաց գաւառի՝ Անի ամրոցում թաքցրած գանձերը: Նրանց նպատակն է հանդիսացել այդ գանձերն յանձնել Արեւելահայաստանում իշխող՝ սասանեանների դրածոյ Քոռոմ Գ-ին, բայց այդ մտայղացումը մատնուել է անյաջողութեան⁵: Այստեղ մեզ հետաքրքրող ոչ թէ գանձերի ճակատագիրն է, այլ խնդրի լուսաբանումը՝ պատմա-աշխարհագրական տեսանկիւնից: Միանգամայն պարզ է եւ առաւել եւս հասկանալի, որ ոչինչ ընդհանուր չէր կարող լինել եւ, որ խօսքը վերաբերում է Մեծ Հայքի երկու հակադիր բնեւորներում գտնուող աշխարհագրական տեղանուններին: Դարանաղեաց Անիի ամրոցի մասին երկու վկայութիւններ ունի նաեւ Բուզանդը եւ վերջինս այն տեղագրում է Դարանաղիի

Եկեղեցաց գաւառում, որը Բարձր Հայք նահանգի կազմում էր⁶։ Հայ երկու հանրայայտ պատմիչների այս վկայութիւնների համադրութիւնից պէտք է եզրակացնել, որ, եթէ Խորենացու մօտ կայ սխալ կամ անճշտութիւն, ապա դրա մեղաւորը ոչ թէ ինքն է, այլ դա յետագայում նրա Պատմութիւն Հայոցի ձեռագիրն արտագրողների սխալի եւ անփութութեան արդիւնքն է։ Վերելում մենք միտումնաւոր չնշեցինք եւ չըջանցեցինք նշանաւոր հետազօտող Գաղիկ Խ․ Սարգսեանի անունը, որը եւս զբաղուել է այս հարցով, յատկապէս պատմա-անուանակոչութեան տեսանկիւնից՝ քննութեան ենթարկելով Ողիւմպ անունը։ Նա գտնում է, որ այն յունական Ολυμπος-Օλύμπιος⁷ հայկականացուած տարատեսակն է եւ, որ նրա Մեհենական Պատմութիւնը պէտք է գրուելը հելլենիզմի ազդեցութիւնը մեծապէս կրած Դարանաղեաց Անիի՝ Արամազդին պատկանող տաճարում։ Մենք լիովին կիսում ենք այս տեսակէտը եւ կարծում, որ Հանին նոյն Դարանաղեաց Անին է։ Պէտք է աւելացնել նաեւ, որ հայերէնում իրար բաւականին մօտ են ար-եւ-ելք եւ ար-եւ-մուտք բառերը (առաջին երկու վանկերն իրարից բնաւ չեն տարբերուում), ուստի եւ, չպէտք է բացառել ձեռագիրն արտագրողների կողմից զուտ պատահական, եւ ոչ թէ միտումնաւոր շփոթումներ այս խնդրում։ Այսպիսով, Սարգսեանը յարում է Յակոբեանի տեսակէտին, որին կողմնակից ենք նաեւ մենք։

Կրկին վերադառնանք Հանին։ Ըստ Երեմեանի, Յակոբեանի եւ Յարութիւնեանի՝ Փայտակարան նահանգի կազմում գոյութիւն ունեցած գաւառների թուաքանակը եղել է տասներկու։ Փայտակարանի կապակցութեամբ Երեմեանը գրում է․ «Մեծ Հայքի այս ծայրամասային երկիրը, որ նուաճուել է Արտաշէս Ա-ի ժամանակ, համարում էր Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան»⁸։ Փայտակարան նահանգի հիւսիս-արեւելքում սահմանագիծ է հանդիսացել Կուրը, որն իրարից անջատել է Մեծ Հայքն ու Աղուանից թագաւորութիւնը։ Այստեղ է գտնուել Աշխարհացոյցեան Ուտիք նահանգը, իսկ Արտաշէս Ա-ի օրօք նրա ողջ արեւմտեան հատուածը յայտնի է եղել Շակաշէնէ անուամբ։ Վերջինիս կապակցութեամբ Ստրաբոնն ունի երեք յիշատակութիւններ, որոնցից հարցի մեզ հետաքրքրող տեսանկիւնից առանձնապէս անգնահատելի է վերջինը։ Նա վկայում է․ «Հայաստանի ներքում կան շատ լեռներ եւ շատ լեռնադաշտեր, որոնց մէջ խաղողի այգին հետտնիքեամբ չի աճում, մնաւ շատ հովիտներ, ոմանք չափաւոր, ոմանք էլ շատ քերքի, ինչպէս Արաքսեճէի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում՝ մինչեւ Աղուանքի ծայրը, եւ քափում է Կասպից Ծովը, եւ սրա հետ Շակաշէնը՝ սահմանակից Աղուանքին եւ Կուր գետին, յետոյ Գուգարքը…»⁹։ Շակաշէնն անջատուել է միայն աւելի ուշ, վերածուելով գաւառի ու լինելով թուով եօթերորդը եւ գտնուելով Ուտի Առանձնակ եւ Գարդման գաւառների միջեւ։ Ստրաբոնեան դարաշրջանում այն ընդգրկել է ոչ միայն այսպէս կոչուած Աշխարհացոյցեան Շակաշէնը, այլեւ Գարդմանը եւ նրանից արեւմուտք ընկած Տուշ Կատակ եւ Աղուէ գաւառները, մինչեւ՝ Գուգարքի արեւելեան սահմանները¹⁰։ Փաստօրէն Կուրը արգելապատնէշ է հանդիսացել եւ նպաստել, որպէսզի Երուանդունի թագաւորների դա-

հակալուծեան ժամանակներից սկսած, ոչ մի հակառակորդ չկարողանալ ներխուժել եւ ներթափանցել Մեծ Հայքի տարածքը, իսկ առաւել եւս հաստատել այստեղ իր գերիշխանութիւնն ու տիրապետութիւնը:

Վերոյիշեալ տարածքներից արեւմուտք Գուգարք երկրամասն է, որը, ինչպէս տեսանք վերեւում, նախապէս եղել էր Հայոց պետականութեան կազմում, իսկ յետագայում, Երուանդունիների օրօք, անյայտ հանգամանքների բերումով, բայց շատ կարճատեւ ժամանակով՝ ընկել էր Հարեւան Վիրքի տիրապետութեան տակ: Դեռ ուրարտական ժամանակաշրջանից այս վարչա-տարածքային միաւորը յայտնի է եղել Զաբախա անուամբ (^{KUR} Zabaha), այսինքն՝ գտնուել է Հայոց պետականութեան կազմում դեռ ուրարտական շրջանից, իսկ յետագայում, այն վերստացել է Զաւարք անուանումը՝ գտնուելով Գուգարքի կազմում: Ինչպէս մատնացոյց է անում Ն. Վ. Յարութիւնեանը, այն միացուել է Ուրարտուի Հայոց պետականութեանը դեռ Արգիշտի Ա-ի օրօք եւ գտնուելիս է եղել, բնականաբար էթիուների (^{KUR} Etiuni-Etiuhi) վարչա-տարածքային միաւորից հիւսիս¹¹: Ինչ վերաբերում է էթիուների վարչա-տարածքային միաւորին, ապա այն հիւսիսում սահմանակից էր Զաբախա երկրին, իսկ հարաւում՝ Ագաին: Արեւելքում այն տարածւում էր մինչեւ Սեւանի արեւմտեան ափը, իսկ արեւմուտքում՝ Ախուրիանի տարածքը (^{URU} Ahuriani)¹²: էթիուներից արեւմուտք տարածւում էր Դիաուխի երկիրը (Sagur), իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ Տաւարածների հովիտն էր: էթիուներն, փաստօրէն Ագա երկրի հետ միասին ընդգրկում էր Աշխարհացոյցեան Այրարատի հիւսիսային կէսը, որն էլ յետագայում դարձաւ բնօրրան հայ ժողովրդի ողջ պատմութեան ընթացքում¹³: Երեմեանն իր երկու, բայց տարբեր ժամանակներում հրատարակած նոյնանուն քարտէզներում՝ Մեծ Հայքը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի եւ Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Գուգարք նահանգին տալիս է երկու տարբեր սահմաններ՝ Առաջին քարտէզում, Գուգարքն Ուտիքից անջատուած է Գարգման եւ Մեծ Կուենք գաւառներով, որոնք Ուտիքի կազմում են, իսկ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած են Բողնոփոր, Բուիշափոր, Զորոփոր, Ծորոփոր գաւառները: Երեմեանը սահմանագիծ է անցկացնում նաեւ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած Բողնոփոր, Բուիշափոր, խանցիխէ, Պարուար եւ Մանգեաց Փոր գաւառների եւ մնացեալ տարածքների միջեւ, որոնք գտնուելով Գուգարքի կազմում, ըստ նրա 338-363ին անջատուած են եղել Մեծ Հայքից: Հեղինակը նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ երբ 360ականների վերջերից՝ Արշակ Բ-ի եւ Պապի գահակալութիւնների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում, երկրի տարբեր մասերում բռնկուում էին ապստամբութիւններ, Գուգարքը նոյնպէս ժամանակաւորապէս անջատուել է Մեծ Հայքից: Բայց, ինչպէս վկայում է Փաւստոսը, դրանք «արմատախիլ» արուեցին սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից՝ Պապի իշխանութեան հենց ամենասկզբին (368-370): Այդ խռովութիւններն ընդգրկել էին Հայաստանի համարեա բոլոր ծայրամասերը եւ հիւսիսում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վերաբերեալ Փաւստոսը վկայում է. «Յաղագս Վրաց» գլխում, ուր նշուում է, որ միւսների նման պատժուել է նաեւ Գու-

գարաց բղելիւր, եւ իր շարադրանքն աւարտում է այսպէս. «Եւ զհին սահմանսն, որ յառաջուն էր լեալ յերկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր, այնու հետեւ յինքն վտարեալ՝ դառնայր անտի»¹⁵: Իր երկրորդ քարտէզում Երեմեանը, Մանգլեաց Փոր, Պարուար, Բողնոփոր, Քուիչափոր գաւառներն առանձնացնելով անուանում է «Գուգարաց բղելխութեան կազմում մտնող տարածքը մինչեւ 363թ.»¹⁶:

Մեծ Հայքի սահմանը Կուրով աւարտում էր Հնարակերտի մօտ, որն յայտնի էր որպէս ոչ միայն քաղաք-ամրոց, այլեւ նշապահ ճանապարհների խաչմերուկ, քանզի այստեղով է անցել Պարտաւ-Մծխեթա-Սեբաստուպոլիս (Փասիս) ճանապարհը, որը տանում է մինչեւ Ալանանց Դուռն ընկած ուղին: Հնարակերտի մասին երկիցս յիշատակուած է Բագրատունեաց Հայաստանի ժամանակին վերաբերող աղբիւրներում, որպէս կարեւոր նշանակութիւն ունեցող առեւտրական հանգույցի: Այն գտնուել է ինչպէս Պարտաւ-Մծխեթա, այնպէս էլ Դուին-Մծխեթա ճանապարհների վրայ, որը կրկին անգամ վկայում է նրա կարեւոր դիրքի մասին¹⁷: Այն գտնուել է Աղուէ եւ Զորոփոր գաւառների միջեւ, որի հիւսիսում հայաղուանական սահմանն էր, եւ փաստօրէն ունէր կարեւոր ռազմավարական նշանակութիւն: Ներկայումս այդ տեղանքն համընկնում է Գուգարաց լեռների հիւսիսային ծայրակէտի հետ, որն ալիքաձեւ ձգւում է հիւսիսից-հարաւ՝ համարեա զուգահեռ Դերէզին:

Այժմ կանգ առնենք Հնարակերտի հիմնախնդրին: Երեմեանը վերջինիս կապակցութեամբ գրում է. «...կոչուել է նաեւ Խանցիխէ, որ չի աւանդուած: Խանցիխէ առաջացել է Խան գետի անունից, որ պահպանել է Սորաբունը՝ Նանոյ, հաւանաբար յետագայ Զցիս (Խրամ), որի գետաբերանի մօտ այժմեան Բզարի եւ «Կտտրած կամրջի» մօտ՝ գտնուում էր յիշեալ ամրոցը: Հնարակերտը գտնուում էր Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Աղուանքի սահմանների հատման կէտում»¹⁸: Սակայն Լէոնտի Մրովելին իր մի վկայութեան մէջ դրանք, այսինքն՝ Հնարակերտն ու Խունանը ներկայացնում է որպէս բոլորովին տարբեր բնակավայրեր: Նա գրում է. «Եւ Սիւրանը (Սիրիանը) տուեց (իր ազգական) Պերոգին իր դուստրն ի կնութեան: Նաեւ շնորհեց երկիրը Խունանից սկսած մինչեւ Պարտաւ (Բարդաւ), Կուրի երկու կողմը՝ իշխան ճշմանակելով նրան այնտեղ եւ զօրք բերելով պարսից երկրից սկսեց կոռել Տրդատի դէմ»¹⁹: Հեղինակի խօսքն այստեղ Տրդատ Ա-ի օրօք կատարուած դէպքերի մասին է, որտեղ նենգափոխուած են իրադարձութիւնները: Վիրքում այդ ժամանակ իշխում էր Փարասման Ա-ի որդին՝ Միհրդատ Բ-ը (Ագորկը կամ Արզամէլը, 60-75ին), իսկ դաշնակից Պարթեւաստանում՝ Վաղարշը, որը այս վկայութեան մէջ անուանուած է Պերոզ: Կանգ չառնելով այս վկայութեան հաւաստիութեան վրայ, փորձենք այն լուսարանել պատմա-աշխարհագրական տեսանկիւնից: Պատմիչը այստեղ շեշտում է երկու հանգամանք. ա՝ Խունանից մինչեւ Պարտաւ ընկած տարածքը, Բ՝ Կուրի երկու կողմերում իշխելու հանգամանքը: Նա փաստօրէն նշում է սրուած տարածքի հիւսիսային եւ հարաւային ծայրակէտերը, որոնցից առաջինը համապատասխանում է Խունանին,

խկ երկրորդը՝ Պարտաւին Կուրի Հիւսիսային կողմը եղել եւ մնում է նրա ձախակողմեան ափը: Ինչ վերաբերում է Հնարակերտին, ապա այն մշտապէս գտնուել է նրա աջ ափին՝ Մեծ Հայքի տարածքում: Փաստօրէն պէտք է եզրակացնել, որ Խունանը եղել է Մեծ Հայքից դուրս, Կուրի ձախ ափին, Վիրքի տարածքում: Այս տեսակէտն իր իրաւացի արտացոլումն է գտել Վրաստանի Պատմութիւն բազմահատորեակի երկրորդ հատորում, բայց վերջինիս հեղինակները ընկել են ծայրայեղութեան մէջ՝ «սեփականացնելով» մի շարք հայկական տարածքներ: Հեղինակը, նշելով որ, հարեւան Հայաստանը բաժանուած է եղել *ստրատեգիաների*, այնուհետեւ եզրակացնում է, որ նոյնպիսի բաժանումներ պէտք է ունենար նաեւ Վիրքը, երբ այստեղ կառավարում էր Փառնաւազը²⁰: Դրանք Վիրքում եղել են թուով 9ը եւ կոչուել են *խելի*, որը նշանակում է կիրճ: Ոչինչ չունենալով այս կարծիքի դէմ, մենք հարկադրուած ենք առարկել այն մտքին, թէ հարաւում մինչեւ ուր են հասել Վիրքի սահմանները: Հեղինակը երրորդ *խելի* կազմում, որը կոչուել է Գարդարանի, ընդգրկում է Դեբէդից մինչեւ Տփղիս ընկած տարածքները, որի կենտրոնն է հանդիսացել Խունանը²¹: Այս խնդրին մենք նպատակ չունենք անդրադառնալ կրկին, քանզի վերելում նշեցինք, որ Հայ-վրացական սահմանն այդ հատուածում անցնում էր Վիրահայոց լեռներով եւ Ալդետով, ուստի եւ ամէն ինչ պարզ է եւ հասկանալի: Փաստօրէն Գարդարանի *խելի* կենտրոն Խունանը պէտք է փնտռել Վիրքի տարածքում, Ալդետից եւ Վիրահայոց լեռներից հիւսիս եւ այն ոչ մի կապ չի ունեցել Հնարակերտի հետ: Ինչ վերաբերում է Երեմեանին, ապա նրան միանշանակօրէն չիօթութեան մէջ է գցել Մրովիլու վկայութեան այսպիսի ծայրայեղ հակասականութիւնը:

Քանի որ մենք խօսեցինք Հայաստանի հիւսիսային հարեւանի կողմից արդէն այն ժամանակ Մեծ Հայքի հանդէպ տաժած տարածքային յաւակնութիւնների մասին, որը առկայ է նաեւ մեր օրերում, ապա նշենք, թէ ուրիշ ինչ բուն հայկական տարածքներ են մատնանշւում, որոնք իբր վրացական են: Ըստ Գէորգի Ա. Մելիքիշվիլու, չորրորդ *խելին* ընդգրկել է Տաշիրը եւ Արցղը (հայկ. Աշոցքը), հինգերորդը՝ Զաւախեթին (Զաւախքը) եւ Արտաւանը, իսկ եօթերորդի մէջ են ընդգրկոււմ Կլարէթը կամ Կղարջքը²²:

Հայ-վրացական սահմանի՝ Կուրով անցնելու մասին, Մեծ Հայքի Թագաւորութեան հիւսիս-արեւելեան սահմանագլխին, ուշագրաւ մի վկայութիւն ունի նաեւ Խորենացին՝ Նա գրում է. «Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ քազմաքիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանց կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա՛, զի գցեղս զայն մեծ եւ անուանի մոռացումն եղեւ մեզ յառաջումն մատենին յիշատակել, գգումն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զղաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ, մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ...»²³: Միայն Հնարակերտից յետոյ է, որ դէպի արեւմուտք ընկած սահմանն այլեւս չի անցել Կուրով եւ հիմնականում համապատասխանել է տեղանքի լեռնագրութեանը Խորենացու

այս վկայութիւնը տեղիք է տալիս նաեւ այլ ենթադրութիւնների, որոնց կողքով աննկատ անցնելն անհնարին է։ Խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն Մեծ Հայքի պետական սահմանին՝ այս տարածաշրջանում, այլեւ նրա ներքին վարչա-տարածքային բաժանումների բնագաւառում կատարուած փոփոխութիւններին։ Խորենացու վկայութիւնը ուշագրււ է այն առումով, որ Միսակը որոշ ժամանակ ղեկավարել է նաեւ Սիւնիքից դուրս գտնուած տարածքներում, եւ նրա ենթակայութեան ներքոյ է եղել Աղուանից դաշտը, այսինքն՝ Կուրի աջակողմեան ափը։ Այս դաշտը տարածուել է Ուտիք եւ Փայտակարան նահանգների տարածքում։ Բնականաբար, պարզ է, որ խօսք չի կարող լինել Փայտակարանի եւ Ուտիքի՝ Սիւնիքի կազմում գտնուելու վերաբերեալ՝ Խորենացու վկայութիւնը Առանի վերաբերեալ ամբողջացնում է Մովսէս Կաղանկատուացին, երբ ներկայացնում է նրա տոհմածառը՝²⁴։ Սիւնիքի մասին յիշատակում է նաեւ Ստրաբոնը։ Չնայած՝ նրա վկայութիւնը ինչ որ տեղ հեղհեղուկ է՝ այդ նահանգի սահմանային խնդիրները վերլուծելու տեսանկիւնից, բայց Ստրաբոնը գտնէ յստակօրէն դժագրւում է այս նահանգի հիւսիս-արեւելեան եւ հարաւային սահմանները, նշելով թէ ո՛ր վարչա-տարածքային շրջաններով է այն եղել շրջապատուած։ Ստրաբոնը վկայում է. «Հայաստանի գաւառներից են մասեւ Փամենէն եւ Օրքիստենէն, որ հայթայթում է մեծաքանակ պատերազմական ձի»²⁵, որոնց էլ սահմանակից էր Սիւնիքը։

Այսպիսով, ստացւում է, որ Խորենացու վկայութիւնը Սիւնիքի կապակցութեամբ, վերաբերում է ոչ թէ նրա կազմում գտնուած տարածքների հարցին, այլ ունի ինչ-որ այլ իմաստ։ Հաւանաբար, Սիւնիքի կառավարիչները այդ ժամանակ եղել են հայոց ողջ արեւելեան կողմի տեղապահները, միաժամանակ լինելով նաեւ այդ կողմի ողջ զինական ուժերի հրամանատարը։ Աւելի ուշ դարաշրջանի բառապաշարով ասելու դէպքում նրանք փաստօրէն ունեցել են բղեչխի պաշտօնը։ Այլ բացատրութիւն Խորենացու այդ վկայութեանը, երեւի անհնարին է տալ։

Ինչո՞վ է պայմանաւորուած մեր կողմից այս տարածքի նմանօրինակ մանրագնին քննութիւնը։ Քարտեզներում տարբեր արտացոլումներ է ստացել Գուգարքի այս հատուածում գոյութիւն ունեցած հայ-վրացական սահմանագիծը։ Դա պատճառ է հանդիսացել, որ Գուգարքի տարածքում գաւառների թուաքանակի վերաբերեալ ուսումնասիրողները յայտնեն իրարմերժ կարծիքներ։ Երեմիանն իր ուսումնասիրութեան հիմք համարելով հանդերձ Աշխարհացոյցը, սկզբում գտնում է, որ եղել է 16, իսկ ապա՝ 15, իսկ Յակոբեանն ու Բ. Յարութիւնեանը՝ 9ը, այսինքն՝ այնքան, որքան նշուած է նոյն պատմական փաստաթղթում։ Կացութեան այսպիսի տարբերութիւնների պատճառ է ոչ միայն տարբեր ձեռագրերից օգտուելը, այլեւ 9ը՝ դա աւատատիրութեան սկզբնական շրջանում տիրող վարչատարածքային բաժանումների արտացոլումն էր, իսկ 16ը կամ 15ը՝ նոյն դարաշրջանի զարգացած հանգրուանի արտայայտութիւնը՝²⁶։

Այլ բացատրութիւնից անցում կատարենք Գուգարքի սահմանային հիմնահարցին։ Կուրով է անցել նաեւ հայ-վրացական սահմանը Գուգարքի

ծայր-արեւելքում, որտեղ տեղակայուած են եղել երկու գաւառներ՝ Զորո-
փորը եւ Կողբոփորը: Կողբոփորի մօտ Կուրը կտրուկ չըջագարծ է կատա-
րում հիւսիս, որի պատճառով էլ Հայ-վրացական սահմանագիծն արդէն
անցնում էր Ալգետով, իսկ այնուհետեւ՝ Թռեղքի կամ Թրիարիի լեռնե-
րով: Համաձայն Երեմեանի Թրիարիին գտնուել է երկու երկրների սահմանի
մօտ, Հայկական Պարուար գաւառի Հարեւանութեամբ: Այստեղով ձգւում
են Թռեղքի կամ Հայկական լեռները, որոնք սկիզբ են առնում Ալգետից մի
փոքր հիւսիս գտնուող Կումիսի լճից եւ փոքր աղեղնաձեւութեամբ ձգւում
արեւելքից-արեւմուտք՝ 42^ի զուգահեռականին համընթաց՝ գտնուելով
զուգահեռականից հարաւ: Հասնելով 44^ի միջօրէականը այս լեռները հաս-
նում են մինչեւ Կուր, որը համապատասխանում է ներկայիս Ախալցխէ
քաղաքի տեղանքին: Այն արեւելքից փակում է Փարվանա լիճ տանող ճանա-
պարհը, իսկ արեւմուտքից նոյն ուղղութեամբ ձգւում են Սամարի
լեռները, որոնք ծայր հիւսիսում միանում են Զաւախքին՝ ներկայիս Մալ-
կայի ջրամբարի հարեւանութեամբ: Այս տարածքի լեռնագրութեան մասին
վկայում է նաեւ Պլինիոս Աւագը, գրելով. «Թասիէի (Thasie) եւ Թրիարիի
(Thriarie) տարածքներն հասնում են մինչեւ Պարիաղքեսեան լեռները, ո-
րից այն կողմ է գտնուում Կողբիսի անապատը...»⁵⁸: Պարզ է, որ վերջինս Ա-
րեւելեան Պոնտոսի արեւելեան մասն հանդիսացող Պարիարեան լեռներն
են, որոնք ձգւում են Լազիստանի լեռներին համարեա զուգահեռ՝ սկսած
Ճորոխի միջին հոսանքի չըջանից մինչեւ նրա գետաբերանը, որը գտնուում է
Բաթումի քաղաքի մօտ: Այստեղ վերոյիշեալ անտիկ մատենագրի միակ
«թերացումն» այն է, որ նա չըջանում է Թռեղքի եւ Պարիարեան լեռների
միջեւ՝ հարաւ-արեւմուտքից դէպի հիւսիս-արեւելք տարածուող Կզարջքի
լեռները, բայց շարունակութիւնում խօսում է նաեւ Մոսքական եւ ներկա-
յիս Աճարա-իմերեթական լեռների վերաբերեալ⁵⁹:

Փաստօրէն, ինչպէս տեսնում ենք վերոյիշեալ վերլուծութիւնից, Ման-
գլեաց Փորից սահմանը ձգուել է դէպի Թռեղք գաւառը, ուր բարձրացել է
մի փոքր հիւսիս, հասել Դեկիդիխէ ամրոցի չըջանը, որը եղել է Վիրքի կազ-
մում: Սահմանն այստեղ ձգուել է Թռեղքի լեռներին համարեա զուգահեռ
եւ հասել Քջիա գետի ակունքները ու Տարածդուրի լիճը: Այստեղից սահման
է դարձել Գուգարքի բարձրաւանդակի արեւելեան հատուածը, որտեղ էլ
հենց Կուրն առաջին անգամ հատում է Մեծ Հայքի սահմանը եւ անցնում
Վիրքի տարածքը: Հայ-վրացական սահմանագլխի այս հատուածում Կուրին
է միանում նաեւ նրա վտակներից Փարաւանն, որն հոսում է մինչ այդ
ներկայիս Ախալքալաքի քաղաքի հարեւանութեամբ: Նոյն տեղում արեւ-
մուտքից հորիզոնական ուղղութեամբ Գուգարքին են խաչաձեւում
Ուլգարիի լեռները, որոնք այս հատուածում իրարից տարանջատում են
Մեծ Հայքն ու Արեւմտա-վրացական պետութիւնը՝ կամ Կողբիսը, որը նաեւ
նոյն Կովիսիդան է: Այս լեռների արեւելեան վերջին հատուածն ամբողջովին
գտնուում է արդէն Մեծ Հայքի տարածքում: Ուլգարիի լեռներն արեւմուտ-
քում հատում են ուղղահայեաց գիրք ունեցող Արսիանի լեռներին, որոնք
սկիզբ առնելով Աջարիա-Մզալիի ակունքներից, հասնում են մինչեւ Կուրի

ակունքները՝ ունենալով ալիքաձև ձգումաճութիւն: Արսիանի եւ Ուլգարիի հատման տեղում է գտնուում 3165մ. բարձրութիւն ունեցող Արսիան լեռը: Այս անուրը չափեք է չփոթել Տայքի Արսեաց Փոր գաւառի հետ, այն առումով, որ գաւառն այդ անուանումը չի ստացել այդ լեռների անունից: Արսիանի լեռնագագաթից սահմանն անցել է Շաւշէթի լեռներով, արեւմուտքում ընդգրկելով ամբողջութեամբ ողջ Ճորոխը, մինչեւ այնտեղ, ուր նրան է միանում հիւսիսային (աջակողմեան) վտակ Աջարիս-Մղալին: Ի վերջոյ սահմանն անցել է վերոյիշեալ երկու գետերի խառնարանից հարաւ գտնուող Պարիարեան (այժմ Բուրխալ-Դաղ) լեռներով, որոնք կազմում են Արեւելա-Պոնտական լեռների մի մասը, գտնուելով նրա ծայր հիւսիս-արեւելքում²⁰:

*

Սահմանն այն երեւոյթն է, որը ինչպէս հասարակութեան՝ ամբողջութեամբ վերցրած, այնպէս էլ առանձին անհատի մտածելակերպում չի ձեւաւորում կամ առաջանում տարերայնօրէն: Սահմանի սկզբնաւորման ակունքների վերաբերեալ ուշադրաւ վկայութիւններ կան գեոքեոս Գ.ա. Գ.-Ա. հազարամեակում գրուած մի շարք նշանաւոր գրական յուշարձաններում: Արդէն այդ հին ժամանակներում իւրաքանչիւրը իւրովի էր պատկերացնում իր սահմանները, որն էլ ամրագրում էր իր մտահայեցակարգի մէջ: Սրա լաւագոյն օրինակ կարող է լինել հին Միջագետքի առաջին բնակիչների՝ չումէրացիների եւ քաղացիների պատկերացումները սահմանի կապակցութեամբ: Պրանք, իրենց միւսներից տարանջատում էին Եփրատ (Բուռանուն կամ Պուռատուն) եւ Տիգրիս (Իգիզնա կամ Իգիզլատ) գետերով: Այս պատճառով էլ, եթէ Գ. հազարամեակում այստեղ իշխածները որեւէ մէկին յաղորդում էր նուաճել ողջ Միջագետքը, ապա ան իրեն հռչակում էր որպէս «աշխարհի չորս կողմերի թագաւոր»: Բայց ոչ բոլոր ժողովուրդներն էին, որ ունէին իրենց միւսներից տարանջատող Եփրատը եւ կամ Տիգրիսը: Այս պատճառով էլ, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է Հոմերոսի պոէմների գիտականերից մէկը՝ Եուրի Անդրէեւը՝ «Անլիյ յաճախ համայնքներն իրարից անջատուած էին կամ ոչ-մեծ լեռնային հովտով, կամ էլ փոքրիկ կղզիներով, որոնք գտնուում էին Եգէական կամ էլ Հոնիական ծովերում: «Պետական սահմանը», որն անջատում էր մի համայնք-պետութիւնը մյուսից, կարող էր լինել նաեւ ծովը, կամ էլ սօսակայ լեռնաթմբը, որը գերիշխող դիրք ունէր պոլիսի եւ նրա շրջակայքի նկատմամբ»²¹:

Մեր կողմից կատարած աշխիսի մանրադնին վերլուծութիւնը պայմանաւորուած է վրաց պատմագրութեան մեջ տիրող նախկին եւ ներկայիս տարածքային յաւակնութիւնները կասեցնելու մտադրութեամբ: Իսկ այդ յաւակնութիւններն աճում են երկրաչափական պրոգրէսին համընթաց՝ օրէցօր ձեռք բերելով նոր երանդներ, որը գնալով նմանում է տարերային ազգային: Խօսքն յատկապէս վերաբերում է Ուրուագծեք Վրաստանի Պատմութեան բազմահատորեակի առաջին եւ երկրորդ հատորներում տեղ գտած տեսակէտներին, ուր խօսուում է, թէ ինչպիսի տարածք, ի՞նչ պատմա-

աշխարհագրական սահմաններ են զբաղեցրել վրացական պետութիւնները, ինչպէս մինչեւ Արտաշէս Ա-ը եւ նրանից յետոյ, այնպէս էլ նրա գահակալութեան տարիներին: Մասնաւորապէս վերոյիշեալ աշխատութեան երկրորդ հատորում Դ. Լ. Մուսխելիշվիլին գրում է. «Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Գուգարքն ընդգրկել է համարեա ողջ հարաւային Վրաստանը: Սակայն Ստրաբոնն այն կանխորոշում է մի տարածք, որը տարածում է Կուրից հարաւ-արեւելք: Սա լիովին համընկնում է այն տեղադրութեանը, որը ներկայացնում է Մովսէս Խորենացին»³²: Այստեղ կարելի է դնել անթիւ հարցական նշաններ, քանզի չկան նոյնիսկ յղումներ յիշատակուածի կապակցութեամբ: Իր յետագայ շարադրանքում խոստովանելով հանդերձ, որ ըստ հին եւ միջնադարեան հայ մատենագիրների Գուգարքը հանդիսացել է հայկական տարածք, եղել է նոյնիսկ բղեշխութիւն, այսինքն՝ աւելի առաջնակարգ դեր եւ դիրք է ունեցել, քան միւս նահանգները, այսուհանդերձ եզրակացնում է, որ Խորենացին, Փաւստոսը եւ ապա Յովհաննէս Դրասխանակերտցին այն ներկայացնում են որպէս վրացական տարածք: Մուսխելիշվիլին յօրինում է մի նոր անյայտ ցեղի՝ գուգարացիների կամ գոգարացիների գոյութեան առասպելը, իսկ Գուգարք անուան վերափոխուած կամ կերպարանափոխուած տարբերակ է համարում Փամբակ (կամ էլ Բամբակի) անուանումը³³: Եթէ այսպիսի հիմնաւորումներով առաջնորդուի իւրաքանչիւրը, ապա կը կարողնայ «սեփականել» ոչ միայն իր անմիջական հարեւանի, այլեւ երկրագնդի ցանկացած ծայրամասում գտնուած իւրաքանչիւր տարածքը՝ նմանութիւններ գտնելով իր բառապաշարի եւ միւսի որեւէ տեղանուն միջեւ: Եւ վերջապէս, վերոյիշեալ մատենագիրների մօտ չկայ եւ ոչ մի վկայութիւն, որ գուգարացիների «ցեղը» ունեցել է վրացական ծագում եւ իսպառ կապ չունի հայերի հետ:

Հայ-վրացական տարածքա-սահմանային խնդիրները նոյն ոգով են քննարկուած նաեւ վերոյիշեալ աշխատութեան առաջին հատորում: Այստեղ նշում է, որ Արտաշէս Ա-ի կողմից հիւսիսային հայկական տարածքների՝ Խորձանի, Գուգարքի եւ Պարիադընսի լեռնալանջերի վերամիաւորումը հետեւանք էր «ուժային քաղաքականութեան», որի արդիւնքում էլ Բարթիլին կամ Իրերիան զրկուել է իր օրինական տարածքներից: Այս ամէնի կենսագործման մէջ ընկանաբար, մեղադրւում է Արտաշէս Ա-ը՝ Վերելում մենք արդէն տեսանք, որ Գուգարքի կապակցութեամբ նրանք յատկապէս վկայակոչում են Խորենացուն, որը այս մասին պարզ եւ յստակ նշում է. «Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Ըարայի, ժառանգեաց զլեռոն Սքին, որ է Կանգարք, եւ զկէս մասինն Ջաւխաց, զԿողք, զՈր, զՉոր, մինչեւ ցամօրն Հմարակերտ: Բայց գտերութիւնն Աշոցայ, եւ գեպիակաւնութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի գաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհօր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ քղեաշխն Գուգարացոց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միւրդատայ, Դարեհի նախարարի, զոր ամեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց ազգացն, զոր էաձ Եաբուգդոմոսոսը, որպէս Արիւղնոս պատմէ այսպէս ասելով.

«Անծագորն Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր քան գՀերակլէս, ի Լիբիացոց եւ ի Վերիացոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր եւ վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ մուճճէր, եւ գմասն մի ի մոցանէ յառաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ քնակեցուցանէր: Եւ ի Վերիայն յեզր երկրի յարեմուտս: Իսկ ի հովտին մեծի Բասեմոյ կարգէ մահապետութիւն գիրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ...»³⁶: Այս ամէնին պէտք է յաւելիլ, որ *Խորենացին* Գուշարի մասին յիշատակում է նշուածից զատ եւս երկու անգամ: Առաջին հայեացքից կարող է թուալ, թէ զրանք ոչինչ չեն կարող տալ, բայց այս վկայութիւններն արժէւորում են այն առումով, որ նմանում են տոհմաբանութեան կամ տոհմածառի Դրանցում որպէս հայոց նախահայրերից մէկը հանդէս է գալիս Գուշարը, որի կողքին է Շարան, եւ *Խորենացին* տալիս է նաեւ, թէ ինչո՞վ էին նրանք զբաղւում, ինչպիսի՞ տարածք ունէին եւս: Իսկ այն գտնուել է ծովեզերքի մօտ, ինչպէս շատ յաճախ կոչուել է Սեւանայ լիճը, Մեծամօրի ակունքներից վերեւ ու հասել է մինչեւ Երասխ կամ Արաքս, որն էլ փաստորէն ի սկզբանէ սահմանագիծ էր հայերի եւ վրացիների միջեւ:

Իր յաջորդ վկայութիւնում *Խորենացին* Աշոցքի իշխանատոհմը սերուած է համարում հենց Գուշարից, այսինքն՝ նրանց համարում է այս տեղանքի առաջինի զարմիկները³⁷: *Խորենացու* վկայութիւնների ուշագրաւութիւնը միայն այսքանով չէ, որ սահմանափակում է: Նա նաեւ համարեաւ ամբողջութեամբ մատնանշում է այն տարածքները, որոնք գտնուել են Գուգարք աշխարհի վարչական սահմաններում. «...ընդգրկելով իր մէջ ոչ թէ Ջաւախքն ամբողջութեամբ, այլ նրա կէս մասը, այսինքն՝ «Աշխարիացոյց»ի Վերին Ջաւախքը, Կանգարքը, Կողքը, Ծորը, Զորը եւ միւս գաւառները, մինչեւ Հնարակերտ ամրոցը»³⁷: Բոլորովին այլ հարց է, թէ որքան գաւառներ են եղել Գուգարքի կազմում: Աշխարհացոյցում հեղինակը նշում է 9ը, բայց, ինչպէս տեսանք վերելում, Երեմեանը այդ թիւը հասցնում է 16ի, իսկ ապա՝ 15ի Բ. Յարութիւնեանը քննութեան ենթարկելով այս կնճռոտ խնդիրը, յանգել է հետեւեալ երկու եզրայանգումներին ա) Գուգարքը որպէս Մեծ Հայքի Թագաւորութեան սովորական վարչատարածքային միաւոր, այսինքն՝ *ստրատեգիա*, միացում է եղել Կղարջքին, բ) Ք.ա. Բ. դարում ձեւաւորուել է որպէս առանձին վարչատարածքային շրջան, յետագայում վերածուելով բղէխութեան եւ սկզբնական շրջանում, հաւանաբար Արտաշէս Ա-ի օրօք, բաղկացած է եղել 7 հետեւեալ գաւառներից՝ Զորոփոր, Կողքոփոր, Մորոփոր, Տաշիր, Թռեղք, Կանգարք եւ Վերին Ջաւախք: Թէ յետագայում ինչպիսի վարչատարածքային փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել Գուգարքի ներսում, դա դուրս է մեր հետաքրքրութիւնների շրջանակներից, քանզի, ինչպէս նշեցինք վերելում, այդ տրոհումներն տեղի են ունեցել աւելի ուշ շրջանում: Ի վերջոյ Երեմեանը գաւառների վերջնական թուաքանակ համարում է 15ը, որը մեր կարծիքով առաւել ճիշտ է եւ համապատասխանում է պատմական իրականութեանն ու սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին, իսկ Բ. Յարութիւնեանը՝ անհիմն կանգ է առնում 13ի վրայ³⁸:

Այս Հարցի քննարկումն աւարտենք բուն վրացական աղբիւրների վկայութիւնների վերլուծութեամբ, որը կ'ապացուցի, թէ որտեղ են սխալում Հրաստանի Պատմութիւնի հեղինակները: ԺԱ. դարի վրաց պատմիչ Լէոնտի Մրովելին, որի մասին արդէն նշել ենք վերելում, իր *Վրաց Թագաւորներ* եւ *Նախահայրերի Ու Տոհմերի Պատմութիւնը* արժէքաւոր աշխատութիւնում, մեծ տեղ է յատկացրել ինչպէս վրացահայկական յարաբերութիւններին, այնպէս էլ այս երկու երկրների միջեւ գոյութիւն ունեցած սահմանային խնդիրներին: Իր այս երկասիրութեան արդէն «Թորգոմեանք» կոչուած գլխում նա գրում է. «Բայց Հայկը (Հայոսը) ժառանգեց իր հորը՝ Թորգոմին (Թարգամոսին) պատկանող երկիրը, եւ տիրեց [սահմանակից] երկ[իրնե]րին. հիսիսից՝ ինչպէս մատնանշել ենք, հարաւից՝ Որեթ (sic) լեռամբ, արեւելից՝ մինչեւ ծովն Գուրգանի, արեւմուտքից՝ մինչեւ ծովն Պոնտոսի...»³⁹: Այստեղ, եթէ կայ անորոշութիւն, ապա՝ միայն հիսիսի կապակցութեամբ, բայց թերթելով նրա տարրեր մասերն ու ծանոթանալով մատենագիրների վկայութիւններին, բազմիցս հանդիպում ենք միեւնոյն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի եւ Վերջի սահմանը մշտապէս անցել է կուրով, որն էլ մենք քայլ առ քայլ ապացուցեցինք մեր այս շարադրանքի ընթացքում⁴⁰:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հանրիխ Հիւբշման, *Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները*, Թարգ. Հայր Բ. Պիլեգիկեան, Վիեննա, 1907, էջ 18, 20-22, 106-112, 115-118, 204. նաեւ՝ Եղգէֆ Մարկուարտ, *Հայ Բղեալիք*, Վիեննա, 1903, էջ 13 եւն. նաեւ՝ Հայր Դուկաս Ինճիճեան, *Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. «Մեծ Հայք»*, Վենետիկ, 1822, էջ 317-375. նաեւ՝ Հայր Դեւոնդ Աիշան, *Հայապատում. Պատմիչք Եւ Պատմութիւնք Հայոց*, Վենետիկ, 1901, Բ. մաս՝ Պատմութիւնք Հայոց, էջ 32, 66, 132, 184, 223, 241 եւն. նաեւ՝ Նիկողայոս Ա. զոնց, *Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում. Քաղաքական Կացութիւնը Ըստ Նախարարական Կարգերի*, Թարգ.՝ Ա.Թ. Խոնդկարեան, Է. Հ. Խոնդկարեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1987, էջ 36, 52, 252 եւն. նաեւ՝ Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր, Հտոր. Ա., Բնական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան. Սկզբից Մինչեւ Արշակունիների Հաստատումը Հայաստանում* (86թ. մ.թ.), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, Հտոր. Բ., մ.թ. 86-428թթ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1978. նաեւ՝ Սուրէն Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի* (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտէզագրական Հիմքի Վրայ), Երեւան, Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 40, 45, 48, 59, 65 եւն. նաեւ՝ Թադէոս Յակոբեան, *Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութիւն*, Երեւան, Միտք Հրատ., 1968, էջ 57, 69, 72, 86, 90 եւն. նաեւ՝ R.H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armina," *Revue des Études Arméniennes*, T. XVII, Paris, 1983, էջ 134-137. նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Boundaries of Artaxiad Armenia," *Revue des Études Arméniennes*, t. XIX, Paris, 1985, էջ 64 եւն. նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution (part one)," *Revue des Études Arméniennes*, t. XXI, Paris, 1989, էջ 271 եւն.:

- ² Մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Մելիքեթ-Բեկ, *Հրաց Ազրբեյժանը Հայաստանի եւ Հայերի Մասին*, Հար. Ա. Ե-ԲԲ գար/, Երեւան, Մելքոնեան Ֆոնդ, ՀԽՍՀ Լուսժողովրդաւ Հրատ. 1934, էջ 158, 160, 162. նաեւ՝ Strabo, *The Geography of Strabo*, London, Oxford University Press, 1960, v. 6, XI, 14,5. նաեւ՝ Մանանդեան, *Երկեր*, Հար. Ա., էջ 135 եւն.։ Այս պատերազմի ստույգ թուականը անյայտ է, բայց գտնոււմ են, որ տեղի է ունեցել Արտաշէսի զահակալութեան սկզբնական շրջանում (Նիկողայոս Աղոնց, *Երկեր-Քեննական Պատմութիւն Հայոց*, Հար. Զ., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2009, էջ 445-456)։
- ³ Տե՛ս՝ Երեմեան, *Հայաստանը Լատ.* էջ 117։ Ըստ նրա այդ գաւառն զբաղեցրել է 1620 կմ.² տարածք. նաեւ՝ Յակոբեան, էջ 251. նաեւ՝ Բարկէն Յ. Յարութիւնեան, *Հայաստանի Պատմութեան Աղյուս, Ա. Մաս*, Երեւան, Մակմիլան Արմենիա Հրատ., 2004, էջ 42-43. նաեւ՝ «Հայաստանը Լատ *«Աշխարհացոյց»ի Քարտէզը (Ք 3).*» նաեւ՝ R. H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Aṣḱaracocys). The Long and Short Recensions*, Wiesbaden, Publić Avec Le Concores Հրատ., 1999, passim։
- ⁴ Ողիմպ քրմի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Գաղիկ Խ. Սարգսեան, *Հիլլենիստական Դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 139 եւն.։
- ⁵ Տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, քնն. բնագիրը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրաց. Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1991, Գ, խն.։
- ⁶ Տե՛ս՝ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լրսւ ած Բ. Ժ. Ս. Պետերբուրգ, Կայսերական ԳԱ Հրատ., 1883, Գ, Ժա, Դ, իդ։
- ⁷ Տե՛ս՝ Սարգսեան, էջ 142, 144, 152 եւ յատկապէս էջ 239։
- ⁸ Երեմեան, *Հայաստանը Լատ*, էջ 88։
- ⁹ Strabo, XLIV,4, տե՛ս նաեւ՝ II, I, 14, XI, VIII, 4։
- ¹⁰ Երեմեան, *Հայաստանը Լատ քարտէզը*։
- ¹¹ Տե՛ս՝ N.V. Arutunian, *Toponimika Urartu (Ուրարտուի տեղանունների ցանկը)*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 76-77. նաեւ՝ R. H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XIII*, Paris 1978-1979, էջ 77-82։
- ¹² Մանրամասն տե՛ս՝ Յարութիւնեան, *Հայաստանի Պատմութեան Աղյուս*, էջ 14-15. նաեւ՝ Arutunian, *Toponimika*, էջ 13, 47, 49, 262-263։
- ¹³ Տե՛ս՝ Arutunian, *Toponimika աշխատութեան ներդիր քարտէզը Skhematicheskaya Karta Urartu I Sopredelnikh Stran (Ուրարտուի եւ սահմանակից եկրների ուրուագծային քարտէզ)*. նաեւ նոյնի՝ Korpus Urtartskikh Klinoobraznikh Nadpisey (Ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնների ժողովածու) աշխատութեան "Biyayimili-Urartu" Skhematicheskaya Karta (Բիայիմիլի-Ուրարտու ուրուագծային քարտէզ) ներդիր քարտէզը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2001։
- ¹⁴ Տե՛ս՝ Հայաստանը Լատ ներդիր քարտէզը եւ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հար. Ուր ներդիր քարտէզը, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984. նաեւ՝ R. H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armenia", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XVI*, Paris, 1983, էջ 129-137. նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XVIII*, Paris, 1984, էջ 353-357։
- ¹⁵ Փաւստոս, Ե, Ժն։
- ¹⁶ Տե՛ս՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հար. Ուր ներդիր քարտէզը՝ «Մեծ Հայքը ըստ Աշխարհացոյցի»։

- ¹⁷ Տե՛ս՝ Թ. Մանանդեան, "Srednevolokovye Itinerarii V Armianskoi Rukopisi X Stoletia" (Միջնադարեան չափազրույթիւնը Ժ. դարի հայ ձեռագիր մատենաներում), Երկեր, Հտ. Ե., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 72. նաև նոյնի՝ "O Torgovle I Gorodakh Armenii V Svyazi S Mirovoy Torgovlei Drevnikh Vremen" (Հին ժամանակների առևտրի հետ կապուած Հայաստանի առևտրի եւ քաղաքների մասին), Երկեր, Հտ. Զ., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 182. նաև Բ. Եարուժիկեան, Հայաստանի Պատմութեան Ատլաս, էջ 40-41.
- ¹⁸ Երեմեան, Հայաստանը, էջ 63. նաև՝ էջ 55.
- ¹⁹ Մելիքեյ-Բեկ, էջ 166-167.
- ²⁰ Ocherki Istarii Gruzii, T. II, Gruzia V. IV-X Vekakh, (Վրաստանի պատմութեան ուրուագծեր, Հտ. 2, Վրաստանը IV-X դարերում), խմբ. Մ. Լորդկիպանիձէ, Դ. Մուսխելիշվիլի, Թբիլիսի, Մեցնիերեբա Հրատ., 1988, էջ 382 եւն.:
- ²¹ Տե՛ս՝ Ocherki Istarii Gruzii, T. I, Gruzia S Drevneishikh Vremen Do IV V. N.E. (Վրաստանի պատմութեան ուրուագծեր, Հտ. 1, Վրաստանը հին ժամանակաշրջանից մինչեւ Ք.հ. Դ. դարը), խմբ. Գ. Մելիքեյշվիլի եւ Օ. Լորդկիպանիձէ, Թբիլիսի, Մեցնիերեբա Հրատ., 1989, էջ 382. Համեմատութեան համար տե՛ս՝ Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography IV," էջ 58-60.
- ²² Մանրամասն տե՛ս նոյն՝ էջ 382. նաև՝ Istoriya Gruzii, T. I, S Drevneishikh Vremen Do 60-kh Godov XIX Veka (Վրաստանի պատմութիւն, Հտ. 1, հին ժամանակներից մինչեւ ԺԹ. դարի 60ականները), խմբ. Ն. Ա. Բեձնեշվիլի եւ Վ. Դ. Դոնդուա, Թբիլիսի, 1962, աշխատութեան ներդիր քարտէզը:
- ²³ Խորենացի, Բ., Ը.:
- ²⁴ Բ. Եարուժիկեանը գտնում է, որ Միւնիքի ձեւաւորումը որպէս նահանգ վերջնականապէս տեղի է ունեցել Տրդատ Ա-ի օրօք, իսկ Աշխարհացոյցի տարածանքը ձեւաւորուել են, հաւանաբար Գ. դարում (Բ. Ե. Եարուժիկեան, «Մեծ Հայքի Միւնիք Աշխարհն Ըստ «Աշխարհացոյցի» (Պատմա-Աշխարհագրական Դիտարկումներ)», Պատմաքաղաքագրական Հանգէս, 2003, N1, էջ 136-141).
- ²⁵ Տե՛ս՝ Մովսէսի Կարանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Թիֆլիս, Ա. դանեանի տպարան, 1912, Ա, դ.գ.ը, ԺԵ:
- ²⁶ Strabo, XI, XIV, 4.
- ²⁷ Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանը, էջ 118. նաև՝ Անանիա Շիրակացի, Մատենադարութիւն, Թարգ. Ա. Գ. Արրահամեանի եւ Գ. Բ. Պետրոսեանի, Երևան, Մովսէսական Գրող, 1979, էջ 297. նաև՝ K. P. Patkanov, Arмянская География VII Veka Po R.Kh. (Կ. դարի Հայկական աշխարհագրութիւն, ըստ Բ.Պ.ի) (Pripisivashayasya Moyseyu Khorenskomu) (Մովսէս Խորենացուն վերագրուած) Tekst I Perevod (ընդգիր եւ Թարգ.), Մանկա Պետերբուրգ, Կայսերական ԳԱ Հրատ., 1877, էջ 52.
- ²⁸ Plinii Secundii Naturalis Historiae, Cambridge-Mass.-London, Oxford University Press, 1957, v. 2, VI, XI, 29. նաև՝ Ա.Մ. Ոսկանեան, Հայկական Լեռնաշխարհի Եւ Հարեան Երջանները քարտէզը, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1976:
- ²⁹ Ptolemaios Handbuch der Geographie, Griechisch-Deutsch, 2 teil, buch 5-8, Basel Schwabe Verlag, 2006, VI, XI, 29. նաև՝ R.H. Hewsen, "Ptolemy's Chapter on Armenia: An Investigation of his Toponyms," Revue des Etudes Arménienes, nouvelle série, T. XVI, Paris, 1982, էջ 114-115, 117. նաև նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography IV," էջ 271-273.
- ³⁰ Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանը քարտէզը. նաև՝ Ոսկանեան, Հայկական Լեռնաշխարհը քարտէզը:
- ³¹ Istoria Drevnego Mira Kn. I, Rannaya Drevnost, Otv. Red. I. M. Dyakonov (Հին աշխարհի պատմութիւն, գրք I, վաղ հնութեան շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ի. Դիակոնով),

Մոսկուա, Արեւելեան Գրականութեան Գլխաւոր Խմբ. Հրատ., 1989, էջ 340, Izd. Trete (երրորդ հրատարակութիւն): Նաեւ՝ *Istoria Drevnei Grets, pod. Red. V.I. Kuzishina* (Հին Եւրասիական պատմութիւն, խմբ.՝ Վ. Կուշինշինա), Մոսկուա, Վիշայա Շկոլա Հրատ., 2001, էջ 80-83. Նաեւ՝ Հ. Ժ. Եարուսիւնեան, «Մահման Հասկաղուքիւնը Եւ Նրա Ռազմապատմական Նշանակութիւնը», *Հայկական Բանախ*, 2005, N 1, էջ 106-114. Նաեւ նոյնի՝ «Մահմանը Մովսէս Խորենացու Պատմահայեցողութեան Մէջը», *Պատմութիւն Եւ Կրթութիւն Գիտատես. Մեթոդ. Հանգչս*, Երեւան 2005, N 1-2, էջ 69-78. Նաեւ նոյնի՝ "Ponyati Granitsi V Drevnem Mire (Vostok, Grets I Rim)" (Մահմանների Հասկաղուքիւնը Հին աշխարհում - Արեւելք, Եւրասիական եւ Հոմ), *Բրան-Նամէ*, Հատ. 40, Երեւան 2005, էջ 67-71.

³² Ocherki, T. II, էջ 389.

³³ Տէս նոյն՝ էջ 389-390. Այս տեսակէտները հերքուել են նաեւ Դէյվիդ Լենգի կողմից (D. Lang, *Gruzinei. Khraniteli Svyatini* (Վրացիներ. սրբավայրեր պահպանողներ), Մոսկուա, Յենտրպոլիգրաֆ Հրատ., 2004, էջ 64 եւն.): Հարկ է նշել, որ հեղինակը ոչ միայն իրաւացիօրէն քննարկել է խնդիրը, այլեւ իր հիմնական եզրապահումներն է կատարում առաջին հերթին յենուելով հնագիտական պեղումների արդիւնքների վրայ:

³⁴ Տէս՝ Ocherki, T. I, էջ 272-273.

³⁵ Խորենացի, Բ.Ը.

³⁶ Նոյն, Բ.Գ.Հ.Ը.

³⁷ Բ. Ե. Եարուսիւնեան, «Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1977, N2, էջ 177.

³⁸ Տէս՝ Երեւան, *Հայաստանը*, էջ 119. Նաեւ՝ Բ. Եարուսիւնեան, *Հայաստանի Պատմութեան Աղբալ*, էջ 42-43. Նաեւ՝ Բ. Եարուսիւնեան, «Մեծ Հայքի», էջ 194 եւն.:

³⁹ Մեյքէթ-Քէզ, էջ 145.

⁴⁰ Տէս՝ նոյն աշխատութեան բաղմամբի մասերում:

THE NORTHERN BORDERS OF THE KINGDOM OF GREATER ARMENIA
ACCORDING TO ARMENIAN, GEORGIAN, GREEK AND ROMAN HISTORIANS
(190BC-428AD)
(HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDY)
(Summary)

A. J. HARUTYUNYAN

The question of the northern borders of the kingdom of Greater Armenia was written about not only by ancient Armenian historians, but also by old Georgian, Greek and Roman authors. These northern boundaries were finally established by Artashes I and remained unchanged until the fall of the Arshakid Kingdom in 428 AD.

Georgian researchers, however, both during and after the Soviet period, have been in disagreement with Armenian historiographers regarding the border line. They have presented counter-arguments for redrawing certain sections of the borderline and consider certain northern regions of historical Armenia as parts of Georgia.

The author refutes the Georgian point of view. Referring to a number of ancient Armenian, Georgian, Greek and Roman historians, he examines the validity of the Georgian position and argues that it is not based on sound data. In addition, he notes that the evidence Georgian historians bring forth does not underpin their views as they distort and misinterpret their historical references.

